

Mattias Legnér, *Värden att värna: Kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget*. Göteborg/Stockholm 2022. 450 s. ISBN 978-91-7061-368-5

Våren 2022, när jag läser *Världen att värna* av Mattias Legnér, bryter en brand ut på Djurgården. Ett gnistregn faller över Nordiska museets tak och under en nervös natt undrar brandkår och museipersonal om fönstren ska spricka och huset antändas. Ett stenkast därifrån vilar det världsberömda skeppet Vasa i sin vagga, ovetande om att museibygnaden av trä förmodligen hade varit omöjlig att rädda om vinden legat på åt det hållet, och inte mot Nordiska museets stenfasad. Kort därefter bryter kriget i Ukraina ut. I nyhetsflödena flimrar snart bilder förbi av ukrainska stadsbor som sveper in statyer i skyddande bubbelplast och av personal vid Kievs arkeologiska museum i febrilt arbete med att packa ihop samlingarna inför hotet om en annalkande offensiv mot staden – en utveckling som få hade kunnat föreställa sig bara några månader tidigare.

Det är ofta svårt att förutse vilka katastrofer som riskerar att drabba kulturarv. I *Värden att värna* får vi läsa om hur Sverige åren före, under och efter andra världskriget förberedde sig på att skydda kulturesset i händelse av väpnat angrepp, och då särskilt från hotet om luftangrepp. Arbetet trappades upp med krigsutbrottet och eskalerade från våren 1940, efter att grannländerna Danmark och Norge ockuperats och säkerhetsläget drastiskt försämrats. Museisamlingar flyttades till för ändamålet utsprängda berggrum, medan arkiv evakuerades till slott på landsbygden och kyrkor försågs med yttre skydd som begravningsvarje arkitektonisk och konstvetenskaplig kvalitet.

Men allt kulturarv kunde av förklarliga inte skyddas, vilket ställde kulturmiljövårdens eviga frågor om värdering och urval på sin spets, och tvingade fram svåra ställningstaganden och prioriteringar. Här företrädde olika grupper och även olika museer delvis skilda perspektiv, men i backspegeln går det ändå att ana en tydlig tendens att särskilt värna antikvitetsliknande föremål av ädelmetall, av hög ålder eller av symbolvärde för den nationella självbilden.

Samtidigt rådde uppenbarligen inte konsensus om vad som egentligen rymdes i begreppet "svenskt kulturarv". Dit räknades utan tvekan olika lämningar från förhistorisk tid, medan det fanns delade meningar om huruvida kyrkokonst, som ofta var skapad av utländska mästare och präglad av vad man uttryckte som "främmande kulturinflenser", verkligen borde inkluderas.

Hur det utvalda kulturarvet sedan kom att skyddas ges många exempel på i boken. Bland annat får läsaren följa konsthistorikern tillika monumentskyddsexperten Johnny Roosval, som med en verksamhetstakt som förefaller minst sagt anmärkningsvärd stegade runt bland landets medeltida kyrkor och lät blicken svepa över kyrkorumen medan han för sitt inre visualiserade olika katastrofscenarier: altarskåp i brand, glasmålningar spräckta av tryckvågor och spliterskadade kalkstensportaler. Vi får också lära oss att det var samme Roosval som lyckades etablera en ny syn på skulpturgruppen Sankt Görans och draken i Storkyrkan i Stockholm, där den från att ha ansetts tämligen ointressant upphöjdes till en av landets mest skyddsvärda kulturskatter – en kyrkohistorisk klenod och ett propagandastycke hyllande nationell självständighet, heroism och kampvilja – vilket efter många turer ledde till att den under stort hemlighetsmakeri installerades i ett förseglat berggrum.

I *Värden att värna* ges också exempel på vad som hände på kulturarvsfronten i grannländerna Danmark, Norge och Finland, som till skillnad från Sverige faktiskt drogs rakt in i kriget. Dessa kapitel tillför boken välkomna perspektiv på konsekvenserna för kulturarvet under ockupation. Direkt förstörelse orsakad av själva krigsoperationerna förekom, men en vanligare effekt var att kulturföremål fick en nyckelroll som redskap för propaganda – att de togs i bruk i kampen för att legitimera maktanspråk och för att befästa och förankra ideologier och politiska program. Under det pågående fortsättningskriget i Finland skedde till exempel en påtaglig uppvärdering av karelska ikoner, vilket medförde att dessa "räddades" av framryckande finska soldater och evakuerades till Helsingfors där de också ställdes ut. I Danmark och Norge uppstod också invecklade dragkamper mellan ockupationsmaktens företrädare och inhemska

musiemän kring utställningsberättelser och utlån av symboliskt laddade men sköra fornynd. Till detta ges inblickar i det stora engagemang – ibland gränsande till aktivism – dåtidens kulturarselit i Sverige gav prov på när det gällde grannlänternas hotade kulturarv och frihet.

När freden kom var kulturarvet i Norden i stort sett välbehållet, till skillnad från vad som var fallet i många andra europeiska länder. Något luftangrepp hade inte blivit verklighet, i alla fall inte i den omfattning som befarats. Däremot hade kulturföremål vid flertalet tillfällen mobiliserats för att öka försvarsviljan eller tagits i anspråk för att etablera olika ideologiskt färgade bilder av historien. Det var ett scenario som kulturarvssektorns företrädare inte riktigt sett komma, och som på många sätt visat sig svårare att skydda sig mot.

En annan delvis dyrköpt erfarenhet var att de omfattande evakueringsinsatserna av hotat kulturarv i sig kunde innebära nya risker, som till exempel transportskador, klimatförändringar eller borttappade delar. Så drabbades till exempel prinsessan i den tidigare nämnda skulpturgruppen Sankt Göran och draken av mögelangrepp och färgsprickor under sin vistelse i sitt påkostade och noggsamt iordningsställda skyddsrum. Och det dröjde ofta många år innan det evakuerade kulturarvet återfördes till de museer och miljöer det hämtats ifrån. Dels för att det var svårt att avgöra om och när världen verkligen var tillräckligt säker igen, dels för att återförandet var resurskrävande. Med stora samlingar redan utlokaliserade runt om i landet framstod en ny och numera välbekant praxis – att frivilligt placera större delarna av samlingarna i fjärrmagasin långt bort från själva museerna (och de potentiellt utsatta stadscentra där dessa låg) som allt mer rimlig.

Ämnet för *Världen att värna* är på många sätt aktuellt, och borde utan tvekan intressera en bred krets av kulturhistoriskt intresserad allmänhet liksom yrkesverksamma inom kulturarvsområdet (man får här hoppas att bokens lite tråkiga yttre inte avskräcker från läsning – det handlar trots allt om en klots på 450 sidor, samlade mellan ett par snusbruna pärmar som endast pryds av den lite torra titelns tryckbokstäver och där baksidestexten knappt är läsbar mot det

smutsimiterade omslaget). Historien, som delats upp i 15 nästan fristående kapitel, berättas initierat och med en tillgänglig sakprosa. Därtill är undersökningen tryfferad med ett bildmaterial som i sig utgör skäl nog att införskaffa boken: för att få se fyra särskilt utsedda lurblåsare ur det danska nazistpartiet posera med bronsålderslurar, ett bibliotek där total oordning råder (som var fallet i det krigshärjade Viborgs stadsbibliotek 1941) eller för att se en domkyrkas skira ljus falla över trähöljen och sandsäckar istället för på gravmonument med vilande marmorfigurer. Det är ett bildmaterial som är vackert, drabbande och ibland ter sig nästan surrealistiskt. Krig är på många sätt den upp och nervända världen, även när det speglas med en dokumentär blick.

Titeln *Värden att värna* är för övrigt hämtad från en artikel av den i arkeologiska sammanhang välkända riksantikvarien och chefen för historiska museet Sigurd Curman, i vilken han med referens till bland annat stenåldersgravar och runstenar framhävde "samhörigheten mellan vårt kulturarv och vårt frihetsarv" och argumenterade för en besittningsrätt manifesterad genom just fornlämningar – allt utifrån tanken om att innebyggarna förr och nu utgör ett och samma folk. Det är en argumentation som känns mycket otidsenlig och direkt obehaglig, men inte heller alldeles obekant. Idag talar få om "en ringa uppblandad befolkningsgrupp", för att citera Curman. Men sambandet mellan nationalkänslan och kulturarvet ekar fortfarande i debatten, som till exempel i olika mediauttalanden från Riksantikvarieämbetet (apropå kriget i Ukraina) om att kulturarv är något som skapar identitet och samhörighet inom ett land, att det utgör vår historia och ger en förståelse för vilka vi är.

Att framställa kulturarv som en positiv kraft, som förenar och skapar gemenskap, är en central del av dagens svenska kulturarvsdiskurs. Samtidigt ger historien, bland annat så som den återges i *Värden att värna*, flera exempel på att kulturarv också har en annan sida, och lika gärna kan låna sig åt mindre sympatiska syften: till exempel att fungera som ammunition i propagandakrig eller som fundament i politiskt färgade historiekonstruktioner. Vad vi väljer att bevara och att skydda i kulturarvsväg handlar